

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Ręka sekretarza Radziwiłłów birżańskich : marginalia Piotra Kochlewskiego

Author: Mariola Jarczykowa

Citation style: Jarczykowa Mariola. (2019). Ręka sekretarza Radziwiłłów birżańskich : marginalia Piotra Kochlewskiego. W: B. Mazurkova (red), "Marginalia w książce dawnej i współczesnej" (S. 221-243). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Mariola Jarczykowa
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Ręka sekretarza Radziwiłłów birżańskich: marginalia Piotra Kochlewskiego

Piotr Kochlewski (1600–1646) zostawił wiele śladów swej ręki na różnego typu dokumentach. Wynikało to przede wszystkim z pełnienia przez niego funkcji kanclerza na służbie u Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). W codziennej pracy kancelaryjnej „pieczętarz” redagował bardzo wiele dokumentów; przygotowywał listy sejmikowe, w imieniu pana „koncypował” jego responsy, przysyłał księciu dokładne sprawozdania z prac administracyjnych w dobrach magnata, skrupulatnie przedstawiał przebieg rozmów z ważnymi dostojnikami państwowymi, a także opisywał obrady sejmowe, w których brał udział pod nieobecność patrona. Uwaga: „ręką p[ana] Kochlewskiego pisana” znajduje się także na pierwszej stronie ulotnego pisemka „Ewangelika ku braciej tegoż wyznania narodu polskiego i litewskiego przestroga i napomnienie”, co wielu badaczy skłaniało do przyznania sekretarzowi Radziwiłłowskiemu autorstwa tego traktatu¹.

Z listów Kochlewskiego wynika, że nieustannie, w wielkim pośpiechu pracował piórem, jak wspominał o tym w jednym ze swoich „skryptów”:

tum ja dosyć pospieszał, bom przez dzień i przez noc pogotowałem
wszytko, choć *diverso stylo* [różnym stylem] pisać przyszło².

P. Kochlewski do K. Radziwiłła, Nurzec, 5 grudnia 1634

¹ Zob. M. JARCZYKOWA: „Papirowe materie”. O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku. Katowice 2006, s. 165–168.

² Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów (AGAD AR). Dział (Dz.) V, nr 6956. Wszystkie cytaty z listów Piotra Kochlewskiego pochodzą z tego źródła; przekład łacińskich zapisów w przytoczeniach korespondencji – M.J.

Dukt pisma kanclerza Radziwiłłowskiego był znany wielu osobom, co potwierdzają słowa księcia Krzysztofa:

listy Kochlewskiego do matki jego, w domowych prywatnych sprawach pisane, a na Warszawę posłane, [...] intercypowawszy [przejąwszy] przy kopiach decyfrowanych [rozszyfrowanych], miasto oryginałów ukazowano i niektórym senatorom *imposuerunt* [wmawiali], że oni, rękę Kochlewskiego znając, a na to, do kogo i co pisał, nie patrząc, zaraz *conclamaverunt* [zakrzyknęli], że „Ta jest Kochlewskiego ręka, znamy ją”³.

K. Radziwiłł do S. Buczyńskiego i S. Kurosza, Wilno, czerwiec 1628

Ręka Kochlewskiego demaskowała nie tylko jego listy, ale także wiele dokumentów wychodzących z kancelarii birżańskiej, z których jedne w całości były pisane przez dworzanina Radziwiłłowskiego, a inne opatrzone jego uwagami na marginesach. Sekretarz własną korespondencję pisaną *currente calamo* rzadko uzupełniał glosami, dopiski mają charakter postscriptum do wcześniejszego listu, co mogło wynikać ze sprawozdawczego charakteru jego służbowej korespondencji. Ciekawsze są natomiast marginalia w cudzych tekstach, gdyż Kochlewski występował wówczas w roli – by użyć współczesnej terminologii – redaktora i współautora.

Urszula Augustyniak, analizując kolejne wersje testamentu Krzysztofa Radziwiłła, zwróciła uwagę na kwestię udziału sekretarza w opracowaniu tych dokumentów. Tak pisała na ten temat:

W redagowaniu ich kolejnych wersji współdziałali, oczywiście, sekretarze Radziwiłła – zwłaszcza (zapewne od 1619, a na pewno od 1622 roku) Piotr Kochlewski, z którym patron prowadził swoisty dialog na marginesach testamentów, pozostawiając sprawy innych sług do jego decyzji. Kochlewski dokonywał ostatecznej redakcji literackiej tekstów dokumentów przed ich akceptacją przez Radziwiłła. On także, najpewniej jako „generalny dozorca” skarbcza birżańskiego, przechowywał zbiór testamentów – traktowanych od początku jako zwarta całość⁴.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych zachowało się kilka przekazów ostatniej woli magnata⁵. Ten niezinventaryzowany plik zawierający jedenaście do-

³ Cyt. za: „Spisek orleański” w latach 1626–1628. Oprac., wstępem i przypisami opatrzyli U. AUGUSTYNIAK, W. SOKOŁOWSKI. Warszawa 1990, s. 262.

⁴ U. AUGUSTYNIAK: Wizerunek Krzysztofa II Radziwiłła jako magnata-ewangelika w świetle jego testamentów. „Przegląd Historyczny” 1990, z. 3/4, s. 462.

⁵ Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła. AGAD AR. Dz. XI: Uzupełnienia, nr 1. Wszystkie cytaty z testamentów Krzysztofa Radziwiłła pochodzą z tego źródła; wskazano datę testamentu i numery stron.

kumentów nie był wykorzystywany w dotychczasowych badaniach. Jedynie Urszula Augustyniak na jego podstawie opublikowała testament z 1619 roku⁶ i przytoczyła fragmenty późniejszych wersji ostatniej woli księcia w artykule przedstawiającym wizerunek Krzysztofa Radziwiłła jako magnata ewangelika⁷.

Analiza rękopisu wskazuje na czynny udział nie tylko testatora, ale także osób trzecich w nadaniu tym aktom prawnym ostatecznego kształtu. Ręką Piotra Kochlewskiego został sporządzony w 1622 roku brudnopis ostatniej woli magnata, a w testamencie spisany pięć lat później przez Stanisława Buczyńskiego znalazły się liczne „ingerencje” w tekst i dopiski kanclerza oraz uwagi samego księcia Krzysztofa (fot. 1). Zaufany sługa hetmana rozszerzył fragmenty dotyczące rodziny książęcej, dopisał komentarze do wyrażonej przez magnata postawy politycznej, skonkretyzował dyspozycje dotyczące niektórych posiadłości, szkół i zborów⁸. Marginalia sporządzone przez Kochlewskiego odnoszą się także do dworu birżańskiego i tamtejszych sług. Między innymi słowa hetmana skierowane do żony: „Przyjaciół i sług mych w cnocie i życzliwości ku mnie doznanych aby szanowała i zażywała” na dole tej samej strony (fot. 2) uzupełnił następującą uwagę:

nowymi przyjaciół i sługami, aby się nie osadzała, z familijami i z osobami, którzy bądź jawną, bądź skrytą mnie prześladowali nieprzyjaźnią, aby przyjaźnie nie wiodła i choćby nie wiedzieć, jakie chęci zmyślali, aby im nigdy nie wierzyła. Ku przyjaciołom⁹ sługom i domownikom moim niektórym jeśli miała jakie swe urazy, aby ich po mej śmierci nie dowodziła, ale na znak wiernej ku mnie miłości darowała je mym ceniom i w grób ze mną zakopała.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 6

Warto w tym miejscu zauważyć, że Kochlewski nie zawsze pozostawał w dobrych relacjach z żoną mecenasa, która była zazdrosna o bardzo bliskie kontakty księcia Krzysztofa z sekretarzem. Twierdziła nawet, że Radziwiłł bardziej ufał

⁶ U. AUGUSTYNIAC: *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*. Warszawa 1992, s. 144–165.

⁷ Zob. EADEM: *Wizerunek Krzysztofa II Radziwiłła jako magnata-ewangelika...*, s. 461–477.

⁸ Zwięzłą dyspozycję Krzysztofa Radziwiłła: „O pilny dozór zboru szwabaskiego”, Kochlewski uzupełnił słowami: „mnie w opiekę od samego fundatora zapisanego tak Ich M[ilości]ców p[anów] kolegów moich do tejże opieki należących, jako i wszystkich starszych dozorców *utriusque ordinis* [jednego i drugiego porządku] zborowych proszę. Gdyż *totius Ecclesiae conscientia* tym onerowana [sumienie całego Kościoła tym obarczone], wprzód między ubogie ministry Słowa Bożego leguję złotych tysiąc”. Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 4 (fot. 3–4).

⁹ Dopisek sporządzony ręką Krzysztofa Radziwiłła. Wszystkie wyróżnienia – M.J.

słudze niż jej samej. Hetman zezwalał pieczętarzowi na wprowadzanie zmian do jego osobistych dokumentów, o czym świadczą poprawki Kochlewskiego we fragmencie testamentu skierowanym do dzieci magnata. Oto zapis podyktowany przez księcia:

Nie porzucajcie przyjaciół i sług starych ojcowskich i domu swego, ale ich zażywajcie. Bo-ć nietrudno nowe dostać¹⁰, ale zawsze bezpiecznie trwać przy doznanej cnocie i życzliwości.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 10–11

Te wskazania patrona Kochlewski uzupełnił na marginesie następującą uwagą:

w młodszy i dojrzałym wieku swoim nie osadzajcie się gromadnie czeladzią, bo to koszt w naszych krajach niepotrzebny, a też nie liczba, ale godność czeladzi panom ozdobę i dogodę czyni.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 11

Zwroty do dzieci dotyczyły także ich wzajemnych relacji oraz wskazywały najbliższych krewnych z rodziny Radziwiłłów jako opiekunów. W roku 1627 Krzysztof Radziwiłł uwzględnił w testamencie syna Janusza i córkę Katarzynę, a także potomstwo swego zmarłego brata Janusza (1579–1620) – księcia Bogusława i jego dwie siostry, dając im następujące wskazówki i wytyczne postępowania: „Miłujcie krew, dom i naród wasz, bo stąd i ozdoba, i pochwała, i wzajemna miłość wam uroście” (Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 10). Konkretnie zalecenia dla młodych książąt zostały dopisane przez Kochlewskiego:

Siostry swe miłujcie jako wiernym bratom należy; ućciwej óń sławy ich brońcie. Woli mojej z strony wydania ich za mąż nie odstępujcie.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 10

Krzysztof Radziwiłł w testamencie z 1627 roku zawarł także utrwalone piórem sekretarza dyspozycje dotyczące dalszego krewnego – Władysława Dorohostajskiego oraz Sebastiana i Piotra Pakoszów¹¹. Do pierwszego z wymienionych, syna marszałka litewskiego, apelował:

Pana Władysława *compello* [wymieniam], prosząc, aby nie był w tej mierze ciężki synowi memu, gdyżem ja oboim PP. Rodzicom jego zeszłym w wielu ciężkich razach tak *fideliter* [wiernie] służył, iż sam, rozumu doszedłszy, przyznałby, że *mereor* [zasługuję], aby się on z potomkiem

¹⁰ Obok zapisu „Bo-ć nietrudno” widnieje przekreślony tekst „w nowe sposobić się gromady”, nad którym nadpisane są słowa: „nowe dostać”.

¹¹ Zob. U. AUGUSTYNIAK: *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa 2001, s. 40.

moim po bratersku obszedł. A jako za synem, tak i za synowcem moim proszę, aby też dług na sielecką majątność wniesiony, *cum moderatione* [rozważnie] więcej na krewny związek niż na lichwy i zyski respektując, na p[anu] Bogusławie odyskiwał. Za co też p[ana] Władysława przystojna wdzięczność od potomstwa naszego potkać ma.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 24

Przypominając synom starosty żyzmorskiego Sebastiana o swoim patronacie, książę kierował do nich prośbę, aby odwdzięczyli się za doznane dobrodziejstwa:

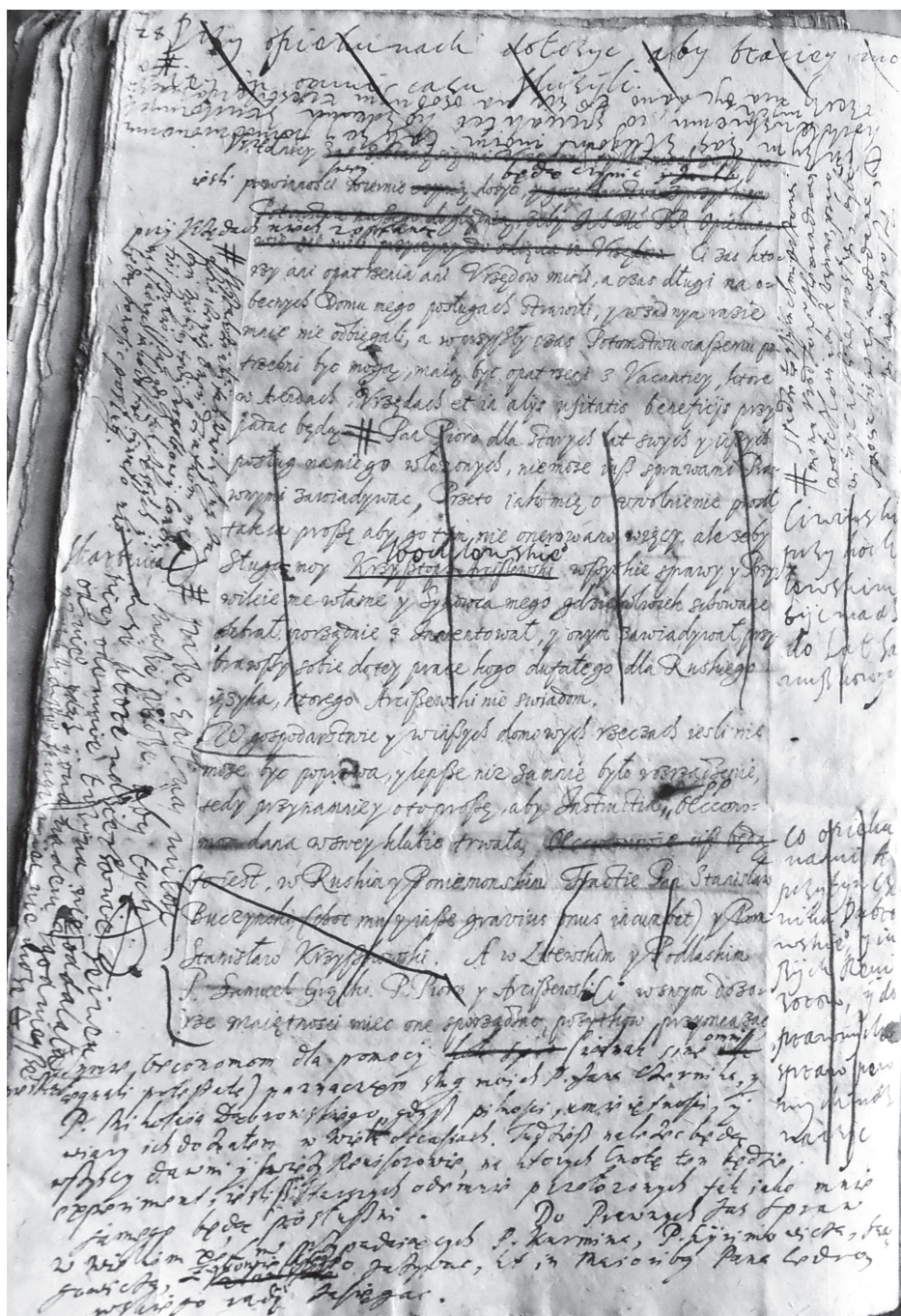
Panów Pakoszków młodych, którzy też opiece mej podani byli, *ad pietatem et virtutem hortor* [zachęcam do pobożności i do kultywowania cnoty]. A to-m o ich młodości *fideliter* [troskliwie] zawiadywał; na miescach znacznych chowałem ich, nie trzymałem się ich majątności, *superest* [pozostaje], aby sami sobie *non desint* [nie zaniedbywali się w tym], ażeby chęci, które po mnie znali, z chęcią domowi memu płacili.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 25

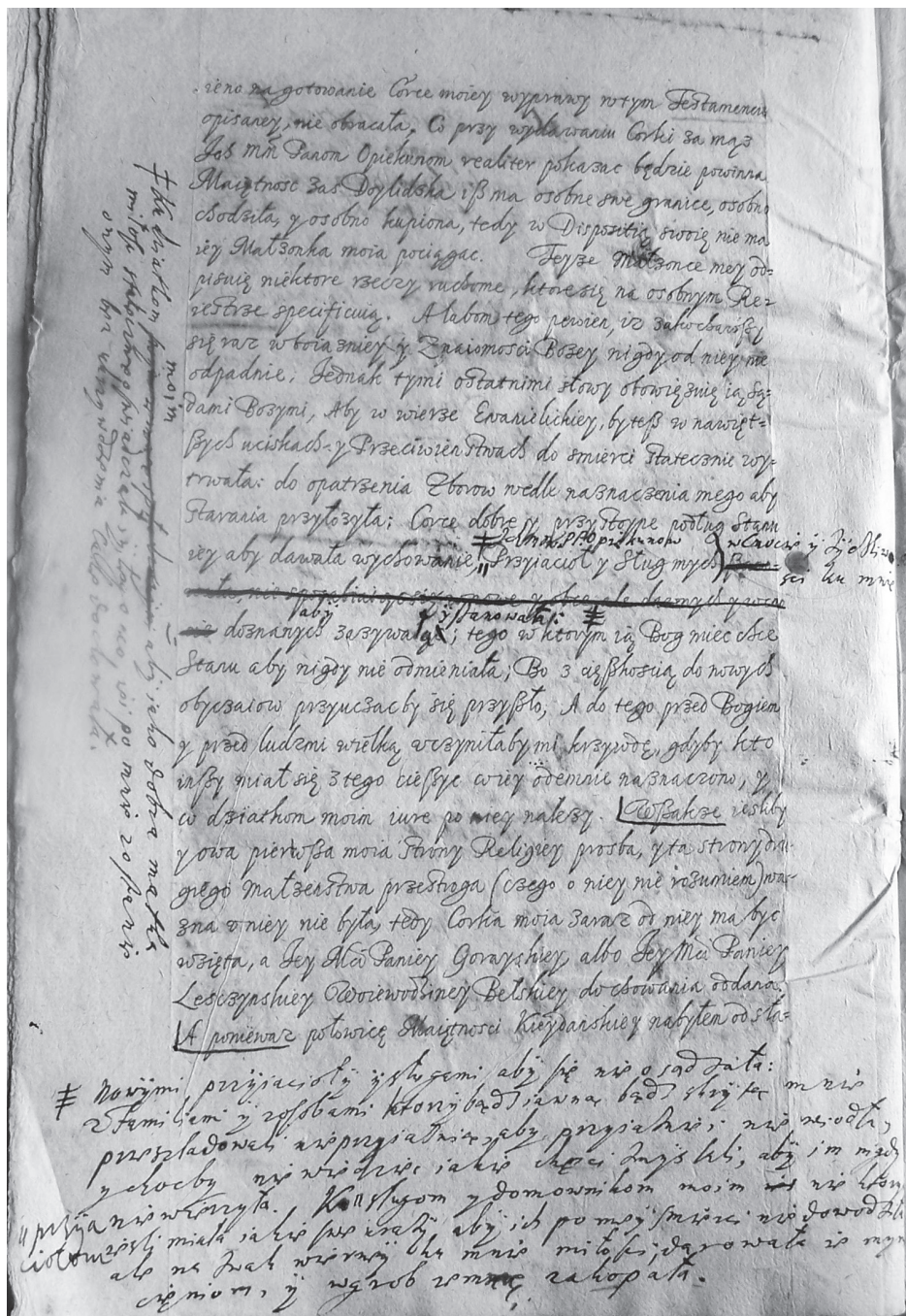
Z testamentu spisane go w roku 1627 można też dowiedzieć się, jakich opiekunów dla książąt Janusza i Bogusława przewidywał hetman. Precyzowały to dopiski sekretarza, który w imieniu księcia przedstawiał uwagi dotyczące kompetencji konkretnych dworzan birżańskich:

Synowi i synowcowi memu, częścią dla obecnego przy nich mieszkania, częścią dla kierowania młodością ich i usługi, i rady w rzeczach potrzebnych dodawania naprzód domowników moich wyżej przy Ich M[ilościach] p[anach] opiekunach położonych naznaczam, a potem te osoby: pana Andrzeja Przeclawskiego, którego *virtuti fideique* [cnocie i wierności] ku mnie tak wiele przyznawam, żebym go był między amimistratory majątności jed[nej] położył, bym nie wiedział, że geniusz jego chroni się takich kłopotów. Jednak na to miejsce proszę, aby o synu moim, gdy się z cudzych krajów wróci, wiedział i onemu w każdej potrzebie asynten-tem był. Przy tym p[ana] Jana Radoszewskiego, p[ana] Aleksandra Przypkowskiego, p[ana] Daniela Naborowskiego, p[ana] Dawida Borzymowskiego, p[ana] Hrehora Mirskiego, p[ana] Kaspra Sadowskiego, p[ana] Jana Swołyńskiego, p[ana] Jana Pokirskiego, p[ana] Krzysztofa Skrobowicza, p[ana] Stanisław[aw]a Tyszkiewicza, p[ana] Abrama Zienowicza, p[ana] Sienkiewicza, p[ana] Marcina Oborskiego, p[ana] Jana Sosnowskiego, p[ana] Olbrychta Dembowskiego, p[ana] Olbrychta Karmanowskiego, p[ana] Stanisława Kurosza i inszych skromnych, cnotliwych i bogobojnych sług, których im Ich M[ilości] p[anowie] opiekunowie [...] przybierać mają.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 21–22

Fot. 1. Liczne „ingerencje” w tekst oraz dopiski Piotra Kochlewskiego i samego księcia. Testament Krzysztofa II Radziwiłła z 1627 roku, druga wersja. AGAD AR. Dz. XI: Uzupełnienia, nr 1, s. 28

Fot. 2. Adnotacja Piotra Kochlewskiego uzupełniająca na dolnym marginesie słowa księcia skierowane do żony. Testament Krzysztofa II Radziwiłła z 1627 roku, druga wersja. AGAD AR. Dz. XI: Uzupełnienia, nr 1, s. 6

W wykazie zostali wskazani słudzy, którzy w roku 1628 towarzyszyli Januszowi Radziwiłłowi w jego zagranicznych studiach – Aleksander Przyppkowski mianowany marszałkiem dworu księcia oraz Olbrycht Dembowski pełniący rolę ochmistrza¹². Hetman przywiązywał wielką wagę do wykształcenia swego potomka, więc w testamencie jeden z ustępów poświęcił profilowi studiów syna. Uwagi księcia uzupełnił obszernym dopiskiem Kochlewski:

A dla tego peregrynacją *in tam maturam aetatem* [na tak dojrzały wiek] odkładałem, iż w ten czas dopiero *usum rei* [pożytek] (który *in cognoscendis gentium ut hominum legib[us]que et morib[us]que* [w poznawaniu praw i obyczajów narodów i ludzi], w uczeniu się szyków wojska, fortyfikowaniu zamków, stawiania obozów, w zawieraniu z wielkimi osobami przyjaźniej, w zasiadaniu na radach i sprawach wielkich i w innych poważnych rzeczach należy) będzie mógł *capere* [odnieść], bo kto w młodych leciech po cudzych krajach biega, nie rozum, ale oczy daremnie pasie.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 20

Spis zaufanych sług mających służyć młodemu Radziwiłłowi jest znacznie rozszerzony w stosunku do wcześniejszych redakcji testamentów. W 1619 roku hetman wskazał tylko trzy osoby, którym powierzał opiekę nad synem Januszem:

a zawsze starych sług się trzymać, z których i teraz pewne osoby naczynam do obecnego przy nim mieszkania i kierowania młodą jego, których sam cnoty, wiary, życzliwości, umiejętności częstom doświadczał, mianowicie pana Salomona Rysińskiego, pana Adama Steckiewicza a Piotra Kochlewskiego.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1619, s. [14]

W 1627 roku, trzeba było zweryfikować te dyspozycje, gdyż Adam Steckiewicz zmarł trzy, a Salomon Rysiński dwa lata wcześniej. Nazwisko Kochlewskiego zostało zamieszczone w brudnopisie testamentu z tegoż roku, ale zostało skreślone, być może jego ręką. Mogło to wynikać z nadmiaru obowiązków sekretarza, na które skarżył się swemu patronowi, pełnił bowiem wiele funkcji na dworze birżańskim i w posiadłościach magnata. Dopisał on natomiast w testamencie inne osoby mające opiekować się synem i bratankiem hetmana. Wśród cnotliwych i bogobojnych sług został wymieniony Olbrycht Karmanowski, co dowodzi, że nie tylko pełnił funkcję intendentów i płatników wojsk książęcych oraz

¹² Zob. M. CHACHAJ: *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*. Lublin 1995, s. 76.

rewizora w posiadłościach Radziwiłłów¹³, ale także mógł być asystentem i zaufanym dworzaninem księcia Janusza. Inny wybitny twórca – Daniel Naborowski – w wykazie nie był dopisany ręką Kochlewskiego, który poprawiał zapis Buczyńskiego i pozostawił to nazwisko, uzupełniając lub skreślając inne. Poeta został również wskazany jako opiekun księżnej Anny:

osobno miłej małżonce mojej częścią tychże, częścią inszych sług, których cnoty i życzliwości w sieroctwie swym śmieie zażywać będzie mogła, jako: tegoż p[ana] Przypkowskiego, tegoż p[ana] Oborskiego, tegoż p[ana] Naborowskiego, p[ana] Andrzeja Szotkowskiego, p[ana] Stanisława Wilczka [...] i inszych dawnych.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 22

O Naborowskim mowa też jest w innym fragmencie testamentu, w dopisku (fot. 5) poświadczającym jego kompetencje:

Tenże p[an] Przypkowski [Samuel – M.J.] spraw niemieckich z Księżną Jej M[iłoś]cią panią wileńską przypadających [...] doglądać będzie¹⁴ wspólnie z p[anem] Naborowskim jako tych spraw wiadomym.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 29

Piotr Kochlewski, który utrwalił własnoręcznie te dyspozycje, wielokrotnie został wymieniony w testamentach księcia Krzysztof jako zaufany sługa. Niektóre z tych zapisów wprowadzone są przez sekretarza, inne *manu propria* Radziwiłła. W adnotacji na górnym marginesie hetman tak własnoręcznie scharakteryzował współredaktora swego testamentu:

A iżem między inszymi sługami wiernych, życzliwych, pracowitych i odważnych posług p[ana] Piotra Kochlewskiego doznawał i syn mój te doznawać będzie, namniej zapisuję mu naprzód gotowych pieniędzy zł[otych] 5000, potym Nielubiszki z przyległościami prawem dożywo[t[nim]].

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 27

Pod zapisem sporządzonym przez księcia Kochlewski dodał własny komentarz „A tu mi”, co mogło być wyrazem satysfakcji tegoż z hojnego zapisu i oceny patrona. Niestety, wskazana kwota nie została od razu wypłacona. Piotr Kochlewski odwoływał się bowiem do tej darowizny we własnym testamencie

¹³ Zob. R. GRZEŚKOWIAK: *Wprowadzenie do lektury*. W: O. KARMANOWSKI: *Wiersze i listy*. Wyd. R. GRZEŚKOWIAK. Warszawa 2010, s. 11–13.

¹⁴ Zapis sporządzony ręką Stanisława Buczyńskiego.

z 1646 roku, przypominając synowi zmarłego hetmana swoją posługę i wskazując, na jakie cele mają być przeznaczone obiecane pieniądze:

Wiem to, że Książę nieboszczyk dobrodziej mój zapisał mi w testamencie swoim pewne *legatum* [darowiznę], mianowicie 5000 złotych. Puszczam na sumnienie i na wysoki Księcia J[ego] M[iłości] Pana Podkomorzego rozsądek, jeśliż tego usługi moje nie są godne, abym się cieszył z tej beneficencyjnej Księcia J[ego] M[iłości], wszak wie dobrze, żem i nieboszczykowi Książęciu nie był ciężki. Z tej sumy długi moje płacić i synom moim do cudzych krajów nakładać¹⁵.

P. Kochlewski: Testament, 1646

O ile zapis darowizny dla zaufanego sługi wyszedł spod pióra księcia Krzysztofa, o tyle uwagi o zakresie kompetencji Kochlewskiego jako starosty birżańskiego i „generalnego zarządcy” skarbcza oraz archiwum zostały dopisane ręką sekretarza, który utrwalił w brudnopisie testamentu następujące dyspozycje Krzysztofa Radziwiłła:

O skarbnicach i o archiwach po mnie i bracie mym pozostałych tak dysponuję: naprzód brata mego wszystkie a wszystkie *mobilia* [ruchomości], które się jeno gdziekolwiek po skarbnicach i pokojach najdą, inkludując [włączając] i te, które przez mię do używania wzięte były, zwieźć do Kojdanowa (jeśli bym tego sam nie uczynił) i tam je w sklepie złożyć, a w zawiadywanie Ciesielskiemu, który też nimi za nieboszczyka zawiadywał i dotąd o nich z większej części wiedział, poruczyć. Sprawy też prawne, które by do majątności samego księcia Bogusława należały, tamże w Kojdanowie za kluczem i dozorem p[ana] Krzyszkowskiego być mają. Przywileje zaś spółnie domowi naszemu należące a dotąd niedzielne [niepodzielone], księgi, rejestra i popisy starożytnego W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego] za pradziadów i dziadów naszych odprawowane, także wszystkie a wszystkie insze mnie samemu należące przywileje, sprawy i *munimenta* [zabezpieczenia] do majątności mych dziedzicznych i nabytych należące, tak te, co u p[ana] Pióra w zawiadywaniu jako i gdzie indzi po różnych miejscach były. To, mówię, wszystko archiwum do kupy zebrawszy, także wszystkie moje biblioteki sługi mego Piotra Kochlewskiego *fidei curaeque committo* [powierzam wierności i opiece], skład tym wszystkim rzeczom w birżańskim zamku (jeśli P[an] Bóg pokój przywróci) naznaczając *et in eodem casu* [i przy tej okazji] birżańskie starostwo temuż Kochlewskiemu (na insze p[an]

¹⁵ Cyt. za: N. Śliż: *Testament Piotra Kochlewskiego, sędziego ziemskiego brzeskiego z 1646 roku*. „Zapiski Historyczne” 2007, T. 72, z. 1, s. 106.

na] Skrobowicza przesadziwszy kondycyje) zlecając i żeby to ojczyste me gniazdo *omni cura ad decorem nitoremque pristinum reducat et amplum fruktu tamecznego ambitum* [z całą troską do dawnej ozdoby i blasku przywrócił i wysokie tamtejsze dochody], ku pożytkowi i pociesze syna mego *redigat* [restituował] *fidem* [wierność] jego, które mi wielokroć *vo-vit* [poprzysiągł], obowiązuje. W tychże Birżach skarbnicy mojej skład naznaczam, które *plenarie* [w całości] pokojowy mój Hertman [...] *sub inspectione specialiter* [pod nadzorem osobistym] Kochlewskiego zawiadywać i na rękę swych aż do zdania jej synowi memu mieć ma. Od czego nie tylko żeby go *invidia* [zawiść] albo emulacja jaka odcienić miała, owszem, względem przystojnego jego w posługach mych zachowania i wielkiej pilności jego koło zdrowia mego w wielu złych razach przez mie doznanych, tak do posług inszych potocznych, jako *ad beneficia* [do korzyści] z nich idących, aby należał temuż Kochlewskiemu, z inszymi p[anami] dozorcami *curae erit* [będzie się starał].

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 32

Zapis zawiera lakoniczną frazę „to mówię”, co może potwierdzać sytuację dyktowania słudze dyspozycji testatora. Powierzenie Kochlewskiemu nadzoru nad skarbcem było wyrazem wielkiego zaufania, a także nagrodą za wierną służbę na birżańskim dworze. Jak wynika z fragmentu dotyczącego skarbcza, kanclerz kancelarii księżęcej miał dostęp do najbardziej „tajnych” dokumentów zgromadzonych w „archiwum” Radziwiłłowskim. „Rejestr rzeczy znajdujących się w skarbcu w Lubczu” zawiera między innymi taki punkt:

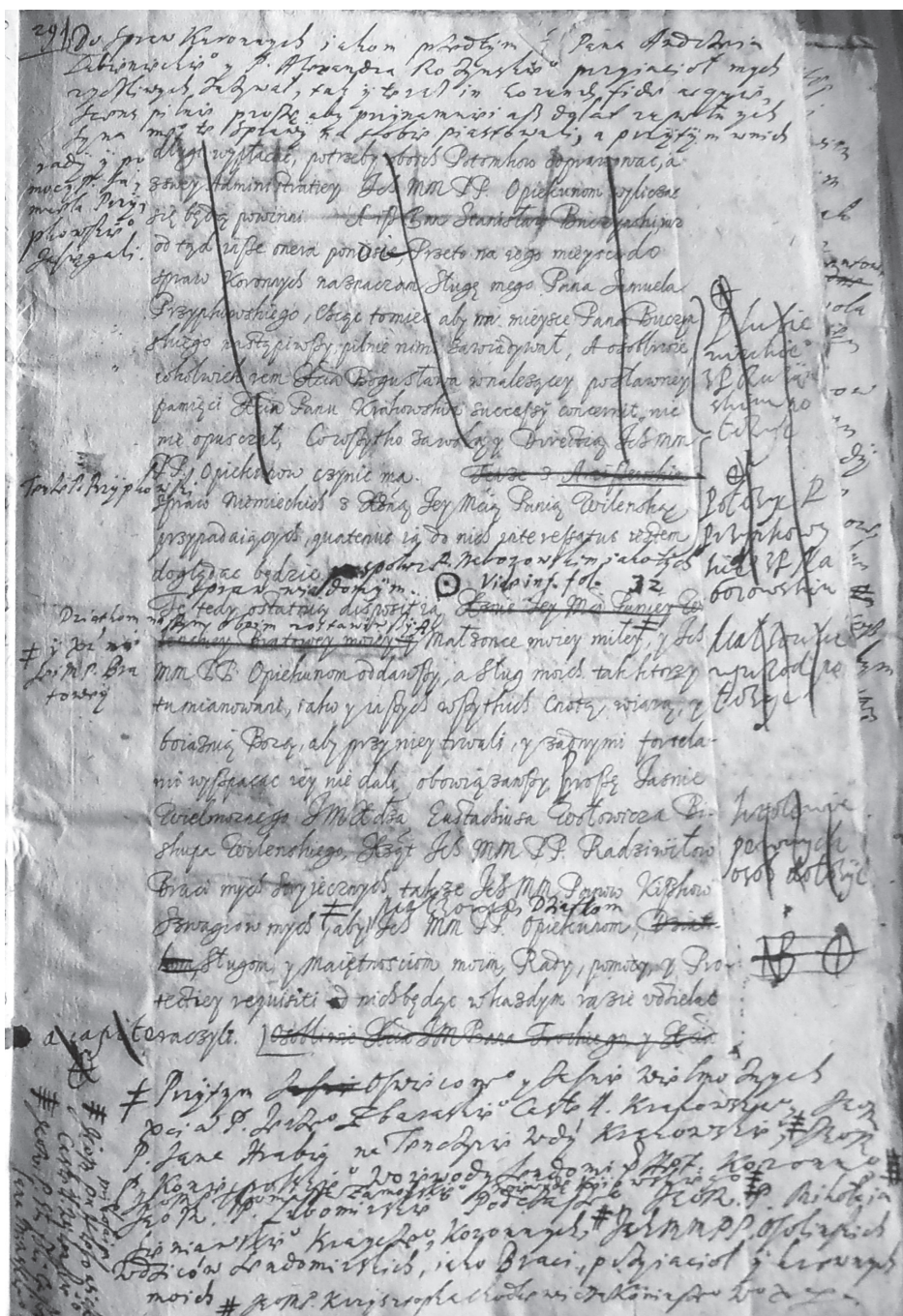
Szuflada dębowa kłódką zamknięta, zapieczętowana sygnetem Księcia Jego M[i]łości, na niej karty z tymi napisami: „Tej szuflady nie otwierać krom Księcia Jego M[i]łości albo pana Kochlewskiego, albo komu by to *specialiter* [osobiście] zlecono, a klucz od niej odesłać do pana Kochlewskiego”¹⁶.

Jak stwierdza Urszula Augustyniak:

dochodziło do paradoksalnych sytuacji, kiedy do potrzebnych dokumentów nie mógł się dostać nikt – łącznie z samym Radziwiłłem, bo Kochlewski wyjechał, zabrawszy klucze¹⁷.

¹⁶ „Rejestr rzeczy znajdujących się w skarbcu w Lubczu 1633”. AGAD AR. Dz. XXVI, nr 45, s. 80.

¹⁷ U. AUGUSTYNIAK: *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła...*, s. 52.

Fot. 5. W tekście dopisek Piotra Kochlewskiego poświadczający kompetencje Daniela Naborowskiego. Testament Krzysztofa II Radziwiłła z 1627 roku, druga wersja.

W niespokojnych czasach konfliktów zbrojnych hetman miał świadomość zagrożenia rodowych posiadłości, zwłaszcza Birż – swego „ojczystego gniazda”, więc zlecił, aby w razie niebezpieczeństwa przewieźć cenne zbiory do Lubcza¹⁸:

wszakże jeśliby *eadem quae nunc belli calamitas* [ta sama co obecnie plaga wojny] Birże i okolice tameczne trafiła, tedy miasto Birż Lubcz z Dołatyczami i z Ostaszynem [...] pomieniony Kochlewski trzymać tam archiwum, skarbnicę i biblioteki mieć i miesca tego *securitatem* [bezpieczeństwa], ile możność i czas zniesie, *aliqua munitione* [jakąś ochroną] warować ma.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 33

Ręką Kochlewskiego zostały też dodane uzupełnienia do fragmentów dotyczących birżańskiej zbrojowni:

Armagę za wielki skarb poczytałem sobie i więcym się w niej fundował niż w pieniężną depozytą. Zaczyn pewienem był, iż cekhauz mój birżański nie tylko w tych krajach, ale w obcych z porządnymi cekhauzami mógł certować. Ale, iż mię *fors maligna* [złośliwa przygoda] przez postronnego nieprzyjaciela z tych ornamentów i pociech moich złupiła, tędym tę krzywdę moję okrutną, na którą wszyscy przez spary patrzyli, na samego P[ana] Boga włożył, mocno ufając, że On tym ludziom, którzy mojej ruinie byli architektami, *poenam talionis* [wet za wet] w ich naprzędniejszych pociechach odda.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 26

Marginalia Kochlewskiego nie tylko szczegółowo określały sposoby zarządzania nieruchomościami i mowiliami, czyli ruchomymi dobrami magnata, ale dotyczyły także problemów jego relacji ze stołecznym dworem. Na przykład wyjaśniały decyzję Radziwiłła o odsunięciu się od życia publicznego. Erudycyjny ustęp zawiera bowiem odwołania do historii starożytnej:

Co tedy Valerio Publicolae¹⁹ do rozrzucenia domu *in Velia* [na Welii] zbudowanego, co Quintio Cincinato do przefrymarczenia służb publicznych

¹⁸ Elias Marmokowicz pisał 15 marca 1630 roku do Krzysztofa Radziwiłła: „Oznajmuję W[aszej] Ks[iażęcej] M[ilości], Panu memu Miłościwemu, że m sprowadził z Wilna tymi czasy, acz z wielką trudnością, bibliotekę wszytką i żelaza wozów 30, według nawnaznienia W[aszej] Ks[iażęcej] M[ilości], którą złożyłem w Lubczu do izby tej, co przy bramie, drzwi i okna dobrze obwarowawszy”. AGAD AR. Dz. V, nr 9304.

¹⁹ Publius Valerius Publicola – jeden z uczestników spisku przeciw Tarkwiniuszom; pierwszy konsul i dyktator republiki.

z prywatnym pługiem²⁰, co Scypionowi do zawarcia się w Linternie²¹, toż mnie do intermittowania [opuszczenia] na czas urzędu wojennego przyczyną było, toż na ostatek [...] do prędkiego [...] z ojczyzny ustąpienia przyczyną mi być miało.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 14

W testamencie Krzysztofa Radziwiłła obszerne fragmenty dotyczyły jego postawy patriotycznej – hetman wyraźnie odcinał się od oskarżeń o udział w „spisku orleańskim”²², mającym na celu osadzenie na tronie polskim Gastona, brata króla Francji. Sekretarz nie uzupełniał tych fragmentów ostatniej woli księcia, które dotyczyły niesprawiedliwych supozycji osób wrogo nastawionych do hetmana, ale dopisał własną ręką swoistą konkluzję wypowiedzi Radziwiłła zdecydowanego usunąć się ze sfery życia publicznego:

na ostatek oświadczam się, iż moja z służb wojennych *cessatio* [rezygnacja] na przeszłym sejmie²³ publicznie uczyniona nie poszła mi z niemilości ku ojczyźnie albo z lenistwa jakiego, ale częścią, żem nie chciał *per privatas similtates* [przez prywatne niesnaski] dawać okazyj *ad evertendam Rempub[licam]* [do zamieszek w Rzeczypospolitej], częścią, aby nikt swoich errorów mej osoby zawadą nie mógł ekskuzować, częścią na ostatek, abym wiele [...] niewdzięcznościom i suspicyjom J[ego] K[rólewskiej] M[iłości], które mi J[ego] K[rólewska] M[iłość] nie z jakiegoś dopuszczenia Bożego *in ista militari functione* [podczas sprawowania tej funkcji wojskowej] pokazywał, koniec uczynił.

Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 15

O ile trudno jednoznacznie określić autorstwo dopisków, książkę mógł bowiem dyktować sekretarzowi dyspozycje, to niewątpliwie skreślenia i propozycje zmian poszczególnych słów w testamencie można przypisać Kochlewskiemu

²⁰ Patrycjusz rzymski i konsul Lucius Quinctius Cincinnatus (V wiek p.n.e.) po zwycięstwie zrezygnował z funkcji dyktatora i powrócił do pracy na roli.

²¹ Publiusz Korneliusz Scypion Afrykański Starszy (Publius Cornelius Scipio Africanus Maior), wódz rzymski z okresu II wojny punickiej, wycofał się z życia publicznego po wytoczeniu mu procesu o korupcję i udał się do Liternum w Kampanii, gdzie zmarł w 184 roku p.n.e.

²² Wśród osób podejrzanych o zdradę (Krzysztof Radziwiłł, Krzysztof Arciszewski) znalazł się także Piotr Kochlewski. Zob. „Spisek orleański” w latach 1626–1628..., s. 54.

²³ Krzysztof Radziwiłł wystąpił przed Zygmuntem III na forum parlamentarnym 10 marca 1626 roku i oficjalnie obwieścił odsunięcie się od życia publicznego. Zob. „Deklaracja tegoż K[się]cia J[ego] M[iłości] przy konkluzyjnej sejmowej czyniona przed K[rólem] J[ego] M[iłością] i R[zeczą]p[ospolitą], czyniona 1626, d[zie] 10 Martii”. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 1657, s. 428.

mu. Zastępował on dłuższe wyrażenie krótszym, na przykład zamiast „w nowe sposobić się gromady” – „nowe dostać”; proponował przesunięcia całych partii tekstu – między innymi na stronie trzeciej testamentu z 1627 roku zmienił kolejność akapitów dotyczących szkoły kiejdańskiej; odsyłał do konkretnych fragmentów przekazu przez uwagi typu: „*infra fol.* [niżej, karta] 25”, „*vide infra* [patrz niżej] o sługach podkryślony *fol.* 26” (Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 22); stosował znaki korektorskie oznaczające akapity. Wielokrotnie kontrolował tekst, o czym świadczy uwaga: „pisać to, choć zmazano” (Testamenty Krzysztofa II Radziwiłła, 1627, s. 3).

Sporządzone przez sekretarza adnotacje o charakterze redakcyjnym występują nie tylko w testamentach Radziwiłła, ale także w rękopisach traktatów religijnych. Jeden z nich, „Głos anonima ewangelika do Króla Je[go] M[i]łości i do stanów R[zeczy]p[ospolitej] na sejmie Anni 1631 zgromadzonych o wydanie mandatu Je[go] Kró[lewskiej] M[i]łości z kancelaryi koronnej do miejskiego lubelskiego magistratu przeciw ewangelikom z nabożeństwa idących, które się było tamże pod trybunał Anno 1630 stało”²⁴, zawiera komentarze i uwagi Kochlewskiego (fot. 6), uwzględnione następnie w druku. Urszula Augustyniak uznała przekaz rękopiśmienny za kopię druku²⁵, zważywszy jednak na charakter poprawek w tekście i uwagi dotyczące jego struktury, które zostały uwzględnione w publikacji, można przyjąć, że redakcją wcześniejszą był jednak zapis dzieła w sylwie. Sekretarz zaznaczał w manuskrypcie: „to pisać trzeba *a capite* [od nowego akapitu]” („Głos anonima ewangelika...”, s. 129) lub „zapisać to, nie zostawiając *spatiam* [wolnego miejsca]” („Głos anonima ewangelika...”, s. 137); podkreślał też lub usuwał niektóre zdania i dodawał własne. Na przykład po ustępie odwołującym się do przysięgi koronacyjnej Zygmunta III Wazy przekreślony fragment: „Ani nas w tej naszej W[aszej] K[rólewskiej] M[i]łości nadziei trwożą one słowa, które w jednym dekrete trybunalskim znajdujemy, że to tylko *temporis causa* [ze względu na okoliczności] było uczyniono” („Głos anonima ewangelika...”, s. 132), na tej samej stronie zastąpił pytaniami: „Cóż nadto może być jaśniejszego? Co na okazanie prawa naszego dowodniejszego?”. Urszula Augustyniak, komentując ten dopisek, konstatuje, że może on potwierdzać autorstwo Kochlewskiego w odniesieniu do całego traktatu²⁶. Badaczka wysoko ocenia walory literackie tego dzieła:

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych. Zbiór Branickich z Suchej (dalej: AGAD ZBS), nr S-38-M, s. 129–140. Wszystkie cytaty z „Głosu anonima ewangelika do Króla Je[go] M[i]łości i do stanów R[zeczy]p[ospolitej]...” pochodzą z tego rękopisu.

²⁵ Zob. U. AUGUSTYNIAK: *Non de fide, sed de securitate pacis. Wiara i polityka w poglądach ewangelików w Rzeczypospolitej w latach 1631–1632. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”* 2000, T. 44, s. 74.

²⁶ Zob. komentarz wydawcy w tomie: U. AUGUSTYNIAK: *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*. Warszawa 2013, s. 482.

Autor był bez wątpienia człowiekiem obeznanym z zasadami retoryki. W argumentacji odwołuje się zarówno do prawa, jak cytatu z „rzymskiego poety” [Lukana – M.J.] (s. 139). Jego utwór można odczytywać jako manifest ideowy, a nie doraźne działanie podjęte dla obrony ewangelików w Lublinie²⁷.

Większość poprawek Kochlewskiego została uwzględniona w druku traktatu, na przykład dopisek na dole strony: „Ale nas ktoś chciał zatrwożyć w tej naszej do W[aszej] K[rólewskiej] M[iłości] ufnosci onymi słowy, które w jednym dekrete trybunalskim lubelskim znajdujemy” („Głos anonima ewangelika...”, s. 132). Sekretarz wprowadzał też do tekstu zmiany o charakterze redakcyjnym, na przykład przekreślił wypowiedzenie „iż dawszy im trunek” i zastąpił je zmodyfikowanym ujęciem: „iż ich kubkiem tych obowiązków potruto” („Głos anonima ewangelika...”, s. 132). Ponadto poprawiał błędne zapisy nazw własnych, na przykład wprowadził poprawną formę Gopło zamiast widniejącej pierwotnie w manuskrypcie: „Gołko” („Głos anonima ewangelika...”, s. 136). Na marginesie odnotowana też została roczna data konfederacji warszawskiej oraz lokalizacja cytatu z Psalmu 15.

Do sylwy, w której skopiowano „Głos anonima ewangelika...”, wpisano także traktat „*Considerationes de exceptione* [Ich M[iłości]ów Panów duchownych *contra securitatem dissidentium in religione* po sejmie Anno 1632”²⁸. Ten rękopis również zawiera uwzględnione w druku dopiski, które wyszły spod pióra Kochlewskiego. Niektóre adnotacje uzupełniają tekst pojedynczymi słowami. Inne natomiast są dłuższymi wypowiedziami, na przykład następujący fragment uwzględniony w druku:

Dla Boga, co to był za *adversus Reip[ublicae] genius* [wrogi Rzeczypospolitej duch], który tak śliczną konstytucją zepsował? Wždy to tylko jakoby doroczne *iudicia* [sądy] być miały, których jeśli *infestissimi hostes* [najbardziej zawzięci wrogowie] sobie pozwalają, a u nas bracia na braci czemu ich wyprosić nie mieli? Z pogaństwem chrześcijanom do sta lat mogą *constare pacta* [stać układy], czemu Ich M[iłościom] P[anom] duchownym z dysydentami do roku nie mogły *constare* [stać]? Po inducyjach i ta, i owa strona miewa swoje wolne szczęście i wolne prawo. Czemuż p[anowie] duchowni tego rozumieć nie chcieli, że po roku wszystkie ich pretensyje *ad suum vigorem redissent* [odzyskały dawną siłę]? Któż teraz za złe mieć będzie dysydentom, że gorętszymi przy swoim bezpie-

²⁷ EADEM: *Non de fide, sed de securitate pacis...*, s. 79.

²⁸ Druk pochodzi z pierwszej połowy XVII wieku (po 1632 roku), bez wskazania miejsca i roku wydania. Odpis w sylwie: AGAD ZBS, nr S-38-M, s. 113–124. Zob. U. AUGUSTYNIAK: *Państwo świeckie czy książęce...*, s. 607.

czeństwie będą? Bo nie na ludzi, ale na bestyje bezrozumne poszliby, gdyby czekać mieli *somnolenter* [ospale] ostatniego swojego zginienia, ile gdy się kto *adversarius causae et personae* [jako przeciwnik sprawy i osoby] ozywa i hasło na ich *oppressio* [prześladowanie] wydawa.

„*Considerationes...*”, s. 113–114

W innym miejscu Kochlewski dopisał łacińskie słowa, które zostały uwzględnione w druku:

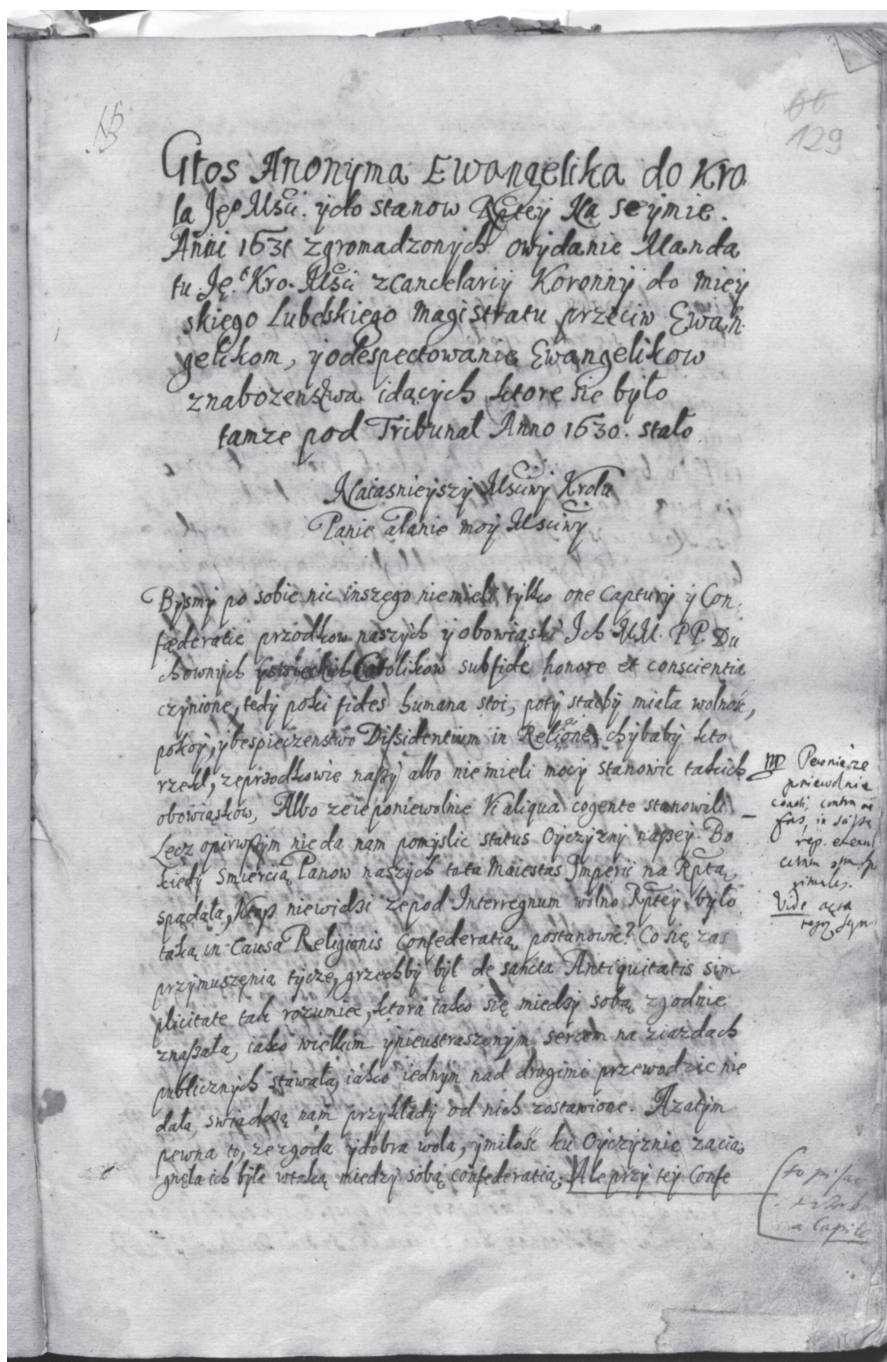
Jeżeli w prywatnych kontraktach ostrożność jest tak potrzebna, a jakoż się zejdzie dysydentom być tak nieostrożnymi, żeby mieli *vitam et quicquid in vita dulce esto* [życie i wszystko to, co w życiu cenne] powierzać prawu.

„*Considerationes...*”, s. 115

Piotr Kochlewski nanosił poprawki nie tylko w cudzych, ale także w swoich tekstach, między innymi w utrwalonym własną ręką traktacie „Pobożnego ewangelika do braciej tegoż wyznania narodu polskiego i litewskiego przestroga i napominanie” (około 1611). Taka praktyka świadczy o przywiązywaniu przez niego dużej wagi do stylistyczno-językowego i kompozycyjnego ukształtowania tekstów, z którymi miał do czynienia.

Jak już wspomniano, pismo sekretarza Radziwiłłowskiego można rozpoznać w różnych dokumentach, także w listach oficjalnie podpisanych przez księcia Krzysztofa. Ciekawym przykładem jest skierowana do władarzy Kiejdan korespondencja²⁹, w której magnat, odpowiadając na zarzuty stawiane Kochlewskiemu w sprawie zaniedbywania obowiązków starosty, wyrzucał burmistrzom niewdzięczność i zakończył swój respons słowami: „a na koniec namiestnikowi mojemu we wszystkim posłusz[ni] będziecie” („Burmistrzom i starszym miasta mego Kiej[dan]”, k. 2r). Kochlewski musiał z satysfakcją zapisać własną ręką słowa patrona, który napominał władarzy kiejdańskich i brał swojego sekretarza w obronę przed niesłusznymi zarzutami. Marginalia sekretarza Radziwiłłowskiego pozwalają na bliższe przyjrzenie się pracy w kancelarii magnackiej, w której przepisywano i redagowano listy, dokumenty urzędowe oraz traktaty religijne. Kanclerz czytał je uważnie, z piórem w rękę, o czym świadczą jego dopiski rozszerzające lub zmieniające pewne fragmenty pism. Kochlewski uczestniczył w redagowaniu osobistych dokumentów księcia Krzysztofa, w jego imieniu odpisywał na listy, przepisywał kolejne wersje testamentów Radziwiłła, dopełniał słowa hetmana obszernymi wstawkami, proponował przesunięcia kompozycyjne tekstu, zmieniał niektóre sformułowania. Porównanie

²⁹ „Burmistrzom i starszym miasta mego Kiej[dan]”. Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, rkps F4–(A215)16938, k. 1r–2r.

Fot. 6. Marginalia Piotra Kochlewskiego w początkowym fragmencie „Głosu anonima ewangelika do Króla Je[go] M[i]l[os]ści i do stanów R[eczy]p[ospolitej] na sejmie Anni 1631 zgromadzonych...”. AGAD ZBS S-38-M, s. 129

manuskryptów oraz druków traktatów religijnych pozwala stwierdzić, że sekretarz „adiustował” owe teksty, a większość jego propozycji poprawek została uwzględniona w wydaniach. Autografy i dopiski w przekazach rękopiśmiennych pism polemicznych mogą być też ważnym argumentem przemawiającym za autorstwem Kochlewskiego, świadczą bowiem o twórczej pracy nad ostatecznym kształtem słownym utworów.

Literatura podmiotowa

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- „*Considerationes de exceptione* Ich M[i]łościów Panów duchownych *contra securitatem dissidentium in religione* po sejmie Anno 1632”. Zbiór Branickich z Sucheja, nr S-38-M.
- „Głos anonima ewangelika do Króla Je[go] M[i]łości i do stanów R[zeczy]p[ospoli]tej na sejmie Anni 1631 zgromadzonych o wydanie mandatu Je[go] Kró[lewskiej] M[i]łości z kancelaryi koronnej do miejskiego lubelskiego magistratu przeciw ewangelikom z nabożeństwa idących, które się było tamże pod trybunał Anno 1630 stało”. Zbiór Branickich z Sucheja, nr S-38-M.
- Testamenty Krzysztofa Radziwiłła. Archiwum Radziwiłłów. Dział XI: Uzupełnienia, nr 1.

Literatura przedmiotowa

Teksty

AUGUSTYNIAK Urszula: *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*. Warszawa 2013.

„Burmistrzom i starszym miasta mego Kiej[dan]”. Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, rkps F4–(A215)16938.

„Deklaracja tegoż K[s]ięcia J[ego] M[i]łości przy konkluzyje sejmu czyniona przed K[rólem] J[ego] M[i]łością i R[zecz]ąp[ospoli]tą, czyniona 1626, d[zie] 10 Martii”. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 1657.

Kochlewski Piotr do Krzysztofa Radziwiłła. Nurzec, 5 grudnia 1634. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Dział V, nr 6956.

MARMOKOWICZ Elias do Krzysztofa RADZIWIŁŁA, 15 marca 1630. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Dział V, nr 9304.

„Rejestr rzeczy znajdujących się w skarbcu w Lubczu”. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Dział XXVI, nr 45.

„*Spisek orleański*” w latach 1626–1628. Oprac., wstępem i przypisami opatrzyli U. AUGUSTYNIAK, W. SOKOŁOWSKI. Warszawa 1990.

ŚLIŻ Natalia: *Testament Piotra Kochlewskiego, sędziego ziemskiego brzeskiego z 1646 roku*. „Zapiski Historyczne” 2007, T. 72, z. 1.

Opracowania

- AUGUSTYNIAK Urszula: *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa 2001.
- AUGUSTYNIAK Urszula: *Non de fide, sed de securitate pacis. Wiara i polityka w poglądach ewangelików w Rzeczypospolitej w latach 1631–1632. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2000, T. 44.*
- AUGUSTYNIAK Urszula: *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*. Warszawa 1992.
- AUGUSTYNIAK Urszula: *Wizerunek Krzysztofa II Radziwiłła jako magnata-ewangelika w świetle jego testamentów. „Przegląd Historyczny” 1990, z. 3/4.*
- CHACHAJ Marian: *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*. Lublin 1995.
- GRZEŚKOWIAK Radosław: *Wprowadzenie do lektury*. W: O. KARMANOWSKI: *Wiersze i listy*. Wyd. R. GRZEŚKOWIAK. Warszawa 2010.
- JARCZYKOWA Mariola: *„Papirowe materie”. O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*. Katowice 2006.

Mariola Jarczykowa

The Hand of the Secretary of the Radziwiłł Family of Birże: the Marginalia of Piotr Kochlewski

Summary

The article discusses the marginalia of Piotr Kochlewski, the secretary of Krzysztof Radziwiłł, preserved in the manuscripts which reside in the Central Archives of Historical Records in Warsaw. In the draft of the last will and testament of Duke Krzysztof, written in 1627, Kochlewski wrote down in his own hand the information regarding the family and court of the nobleman, commentary regarding Radziwiłł's political stance, instructions concerning schools, churches, archives and the treasury. The secretary made editions to the initial draft of the testament, including language corrections, and used proofreading marks. His editorial notes include also manuscripts of religious treaties (*“Głos anonima ewangelika do Króla Je[go] M[i]łości i do stanów R[eczy]p[ospoli]tej...”*, *“Considerationes de excerptione Ich M[i]łościów Panów duchownych contra securitatem dissidentium in religione po sejmie Anno Domini 1632”*). The secretary underlined or removed certain sentences and substituted with his own, substituted longer phrases with shorter ones, and proposed to move long passages of the text. The comparison between the manuscripts and the print editions of the treaties indicates that the majority of Kochlewski's corrections and comments were taken into account by the publishers.

Mariola Jarczykowa

La main du secrétaire de la famille Radziwiłł de Birżai :
les marginalia de Piotr Kochlewski

Résumé

Dans l'article, on a présenté les marginalia de Piotr Kochlewski – secrétaire de Krzysztof Radziwiłł – dans les manuscrits conservés dans Archiwum Główne Akt Dawnych (Les Archives centrales des actes anciens) à Varsovie. Dans le brouillon du testament du prince Krzysztof de 1627, Kochlewski a personnellement ajouté des informations sur la famille et les courtisans du mécène, les commentaires concernant son attitude politique, les dispositions portant sur les écoles, les temples, les archives et les coffres. Le secrétaire corrigeait la première version du testament, ajoutait ses propres propositions de changements langagiers et appliquait des signes de correction. Ses remarques de rédaction contiennent aussi les manuscrits des traités religieux (« Głos anonima ewangelika do Króla Je[go] M[i]łości i do stanów R[zeczy]p[ospoli]tej... », « *Considerationes de exceptione Ich M[i]łościów Panów duchownych contra securitatem dissidentium in religione po sejmie Anno 1632* »). Le secrétaire soulignait ou supprimait certaines phrases et ajoutait les siennes, il remplaçait de longues expressions par celles étant plus courtes et proposait aussi le déplacement des parties entières du texte. La comparaison des manuscrits avec les impressions des traités montre que la majorité des remarques et des commentaires de Kochlewski ont été acceptés par les éditeurs.